

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Katja Krajnc

**Ohranjanje prisilne heteroseksualnosti skozi reprezentacijo spolnih vlog v šolskih
učbenikih**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2011

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Katja Krajnc

Mentorica: red. prof. dr. Tanja Rener

**Ohranjanje prisilne heteroseksualnosti skozi reprezentacijo spolnih vlog v šolskih
učbenikih**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2011

Zahvala

Mamici, atiju, sestrama Tadeji in Tamari, bratoma Davidu in Vitu, mami, atu, Miranu, botru in botri ter bratrancema Klemnu in Mitju. – *Hvala, ker ste mi vedno dali vedeti, da je moj domači svet, svet, kjer je vedno »vse dobro«.*

Tilnu, življenjskemu sopotniku, s katerim skupaj spoznavava, kako prijetno je lahko soustvarjanje vsakdanjega življenja. – *Tebi posvečam diplomsko nalogo.*

Dolgoletni prijateljici, Moniki Bohinec – *Kot zgloda bova zmeraj nekje blizu.*

Katji Drenik, sošolki in prijateljici – *Naj razdalja ne bo nikoli razlog, da ne ohraniva stikov.*

Vsem ostalim prijateljicam in prijateljem – *Preveč vas je, da bi vas vse naštela.*

Ani Mariji Sobočan – *Za pogovore ob kavi, polnih koristnih nasvetov in zanimivih debat.*

Evi Gračanin in Simonu Maljevac – *Prav tako za pogovore ob kavi ter za pomoč na praktičnem usposabljanju.*

Romanu Kuharju – *Za svetovanje pri literaturi.*

Še posebej pa se zahvaljujem mentorici, red. prof. dr. Tanji Rener, za strokovno pomoč in spodbudo, še posebej v zadnjih dneh, ko sem se mudila z lovljenjem zadnjih rokov.

Diplomsko nalogo posvečam v spomin dobremu prijatelju,

Urošu Gračner (21.2.1980 – 2.3.2011) – *Ko zapiha veter, se vedno spomnim nate.*

Ohranjanje prisilne heteroseksualnosti skozi reprezentacijo spolnih vlog v šolskih učbenikih

Spol je močno orodje nadzora, zato ga je prisilna heteroseksualnost vključila v svoj diskurz, saj na ta način deluje subtilno, v ozadju, ter z močno strategijo prisile. Spol deluje kot kriterij sistematične klasifikacije ter je tesno prepleten s (hetero)seksualnostjo. Institucija prisilne heteroseksualnosti je – čeprav se prikazuje kot samoumevna družbena praksa – družbeni konstrukt, ki potrebuje za svoj obstoj spolno dihotomijo, kar pomeni, da sta ženska in moška družbena spola različna glede na njun biološki spol, te razlike pa vplivajo na njune seksualne želje in prakse. Pokaže se torej, da ni samo prisilna heteroseksualnost družbeni konstrukt, temveč da je tudi biološki spol družbena konstrukcija, ki se prikazuje kot dejstvo, utemeljeno v človeški naravi. To je pokazala tudi analiza v tekstih prisotnega antropomorfizma. Prenašanje človeških lastnosti in odnosov na druga bitja in pojave namreč služi za heteroseksualizacijo vsakdanjega življenja.

Ključne besede: prisilna heteroseksualnost, kritična diskurzivna analiza, spolna dihotomija, biološki in družbeni spol, antropomorfizem.

Maintaining compulsory heterosexuality through the representation of gender roles in textbooks

Gender is a powerful tool of control, so compulsory heterosexuality has framed it into its discourse, as it can in this way work subtly in the background, and with a strong strategy of coercion. Gender acts as a criterion of systematic classification, and is closely intertwined with (hetero)sexuality. Institution of compulsory heterosexuality – although treated as a self-evident social practice – is a social construct that requires for its existence gender dichotomy. This means that both female and male roles within society vary according to their biological sex, and that these differences affect their sexual desires and practices. It is therefore evident that not only compulsory heterosexuality is a social construct, but that biological sex is also a social construction, which is represented as a fact substantiated in human nature. This was also revealed by the analysis of the anthropomorphism present in the text. Transferring human qualities and relations to other beings and phenomena is in fact used to heterosexualize everyday life.

Keywords: compulsory heterosexuality, critical discourse analysis, gender dichotomy, gender and biological sex, anthropomorphism.

Kazalo

1 Uvod.....	6
1.1 Kritična diskurzivna analiza učbenikov	7
2 Binarnost družbenega spola	10
2.1 Stereotipizacija	10
2.2 Spolna komplementarnost	14
2.2.1 Delitev dela glede na spol.....	18
3 Prisilna heteroseksualnost.....	22
3.1 Antropomorfizem	24
3.1.1 Heteroseksualna želja	25
3.1.2 Jedrna družina.....	26
3.2 Dekonstrukcija biološkega in družbenega spola	27
4 Zaključek.....	29
Literatura.....	31

1 Uvod

Tisto leto, ko sem začela s prebiranjem literature za diplomsko nalogo, so na Ministrstvu za šolstvo in šport izdali certifikat o odgovorni in varni spolnosti, ki so ga podpisovali dijakinje in dijaki na srednjih šolah: »Ponosen/ponosna sem na (s)pol. Človeštvo je razdeljeno na dva (s)polna. Združena tvorita celoto za nadaljevanje civilizacije. Odgovorna spolnost je prava pot«. Vsebina certifikata v celoti zaobseže trditev, ki jo razvijamo v diplomski nalogi, da je heteroseksualnost¹ družbena praksa, ki se vsiljuje na vseh področjih vsakdanjega življenja kot samoumevna in naravna, utemeljena na spolni dihotomiji; da je spol regulativna norma, ki materializira spol telesa in spolno razliko, z namenom ohranjati heteroseksualno normativnost (Butler 2004, 14).

Kategorija spola je torej produkt heteronormativnosti. Pomen, ki ga pripisujemo spoloma, določa družba, ki od posameznikov zahteva, da ravnajo v skladu z družbeno predpisanimi diskurzi o določeni vlogi, ki se ujema z njihovim biološkim spolom. Dimenzije moškosti in ženskosti so tako rezultat kulturnega in družbenega procesa, ki se posameznikom vsiljujejo kot da so biološko določene. Posamezniki namreč postanejo prepoznani kot osebe šele takrat, ko jim pripišemo spol, saj v »zahodnem diskurzu... potrebujemo biološki spol, da sploh lahko imamo telo« (Moore 1994, 14).

Spol je tako postal 'dejstvo', tako rekoč 'fizična značilnost', ki pripada naravnemu redu. Pa vendar je spol le družbena konstrukcija, ki tolmači fizične značilnosti skozi niz odnosov, preko katerih le-te dojemamo v smislu 'videne so kot ženske, torej so ženske'. Pa vendar, preden postanejo tako videne, morejo biti tudi tako narejene (Wittig 2000, 32), zato družbeni spol ni posledica nekega 'naravnega stanja', izraženega v biološkem spolu, ampak je družbeni spol – moškost in ženskost – oblikovan s pomočjo performativnih praks, ki jih izvajamo s pomočjo spolnih displejev², saj se spol oblikuje samo in šele znotraj družbenih interakcij (Goffman 1977).

¹ Heteroseksualnost je »odnos med spoloma, ki narekuje ne samo seksualno življenje, ampak tudi domače delitve dela in resursov« (Van Every in Ingraham v Jakson 2006, 107), zato v nalogi uporabljamo izraz heteroseksualna normativnost oz. heteronormativnost, saj gre za širši koncept, ki ne označuje samo oblike seksualnosti, temveč tudi vse »normalne« načine življenja, kot so delitev dela, načine oblačenja, govorjenja itd.

² Na nek način lahko rečemo, da so spolni displeji »diskurzivne prakse, s katerimi so producirani ter sprejeti in interpretirani teksti, so pomembna oblika družbene prakse, ki pripomore h konstrukciji družbenega sveta,

Namen naloge je z metodo kritične diskurzivne analize (KDA) beril³ prepoznati in analizirati povezave, preko katerih družbene prakse, želje in »ospoljene identitete« (Moore 1994) uravnavajo vsakdanje življenje. »Te povezave so bistvene za katerokoli analizo heteronormativnosti, saj je regulacija družbenega spola zmeraj del delovanja heteroseksistične normativnosti« (Butler v Jakson 2006, 107).

Diplomska naloga je sestavljena iz 4 sklopov. Po uvodnem delu z analizo besedišča tekstov v berilih predstavimo spolno dihotomijo, ki se ohranja skozi a) stereotipizacijo, ki omogoča kategorizacijo oseb v kategorije moškosti in ženskosti; b) spolno komplementarnost in c) delitev dela glede na spol. Spolna komplementarnost predvideva, da se spolni kategoriji (razreda) dopolnjujeta, saj ima vsaka kategorija nekatere lastnosti, ki je druga nima. Ta ideja je okrepljena z biološkim dejstvom reprodukcije, za kar sta potrebna oba spola. Komplementarnost je tako pojasnjena znotraj bioloških dejstev, kot da gre za človeško naravo in je zato težko ovrgljiva ter se na konkretni ravni izraža v spolni delitvi dela. V tretjem sklopu pokažemo, da prisilna heteroseksualnost ni le družbeni konstrukt, ki se mora nenehno (re)producirati – v tekstih je močno orodje antropomorfizem – temveč pokažemo, da je tudi biološki spol družbeni konstrukt, ki ga prisilna heteroseksualnost potrebuje za svoj obstoj. V zaključnem sklopu s pomočjo osrednjega dela povzamem ugotovitve.

1.1 Kritična diskurzivna analiza učbenikov

Metoda kritične diskurzivne analize je »interpretativna in kvalitativna sociološka metoda« (Kuhar 2006, 121). V nalogi uporabljamo »družbeno-orientiran pogled kritične diskurzivne analize, ki govori o tem, kaj tekst počne v družbenih in kulturnih situacijah, v katerih se pojavlja« (Paltridge 2006, 1), in poteka od analize tekstov oz. mikro nivoja diskurzivnih praks k analizi diskurzivnih praks na »makro« nivoju in se zaključi z analizo družbenih praks, katerih del je diskurz (Fairclough 1992, 231). Tako imenovani tristopenjski model torej vsebuje jezikovno analizo, interpretivistično ali mikrosociološko tradicijo, ki družbene prakse razume kot produkte družbenih akterjev, in makrosociološko analizo družbenih praks v

družbenih identitet in odnosov« (Vezovnik 2009, 111). V tem primeru so spolni displeji diskurzivne prakse, ki naturalizirajo prakso prisilne heteroseksualnosti.

³ Pregledala sem vsa berila in učbenike za slovenski jezik od prvega do petega razreda osnovne šole, ki so na seznamu učbenikov, ki ga je objavilo Ministrstvo za šolstvo in šport.

odnosu do družbenih struktur. Prva raven je deskriptivna in se nanaša na jezikovno analizo teksta. Pri drugi ravni gre za interpretacijo odnosa med tekstom in interakcijo ter se nanaša na analizo diskurzivne prakse. Tretja raven pa ponuja razlago odnosa med interakcijo in družbenim kontekstom (Vezovnik 2008b, 85–86). Ta pristop poimenuje diskurz⁴ širše, saj se le-ta nanaša na družbene prakse in temelji na Foucaultovem razumevanju diskurza kot polja, kjer nastaja vednost, in v katerem se reproducirajo oblastna razmerja. Foucault in Fairclough trdita, da diskurz definirajo zunajdiskurzivne silnice, kot so institucije, politični dogodki, ekonomske prakse ter procesi (Vezovnik 2008b, 83).

KDA se večinoma uporablja za analizo medijskih tekstov in žanrov in je manj primerna za analizo besedil v učbenikih in berilih, zato sem se osredotočila predvsem na tekstualno analizo, ki »preučuje, kako so strukturirane, kombinirane in razvrščene propozicije, ki jih razume kot trditve, kot najmanjši del, ki lahko denotira dejstva o določeni vsebini« (Erjavec in Poler Kovačič 2007, 44).

Učbenike obravnavam kot dimenzijo diskurza, kot »pisni ali govorjeni 'produkt' procesa produkcije tekstov [in ki se uporablja za] različne tipe jezika, uporabljene v različnih vrstah družbenih situacij (npr. 'časopisni diskurz', 'učilniški diskurz' itd.)« (Fairclough 1992, 3). Diskurz je specifičen način razumevanja in osmišljanja sveta in deluje kot jezik, ki hkrati odraža in tudi oblikuje družbeni red in posameznikovo interakcijo z okoljem (Jaworski in Caupland v Vezovnik 2008b, 124).

Učbeniki so kot učno orodje pomembno sredstvo legitimacije. Šolski sistem je namreč »del zapletene strukture, ki legitimira socialne skupine, in preko katerih se socialne in kulturne ideologije obnavljajo, oskrbujejo in neprestano gradijo« (Apple 1992, 13). Cilj šole kot agensa primarne socializacije je med drugim tudi ta, da otrokom priskrbi tiste družbene diskurze, ki so za njihov ontološki razvoj v točno določene kulturne posameznike, torej moške in ženske, nujno potrebni.⁵ Šolo je potrebno obravnavati kot dejavnik inkulturacije, saj

⁴ Diskurz je »uporaba jezika, videnega kot oblika družbene prakse« (Fairclough 1992, 7).

⁵ Pri socializaciji namreč ne gre za to, da se realizirajo interesi posameznikov; ne gre za to, kaj je dobro zanje, temveč za realizacijo potreb družbe, da se lahko reproducira. Za svojo reprodukcijo pa potrebuje vedno nove posameznike s točno določenimi lastnostmi, gre za t. i. funkcionalno zamenjavo. Posameznik mora tako za vključitev v družbo, za svoje učlovečenje, izpolniti določene pogoje, med katere spada tudi oblikovanje posameznikove identitete kot moški ali ženska, pač glede na posameznikov biološki spol. Reprezentativni člani družbe lahko postanejo samo tisti posamezniki, ki imajo ustrezno psihološko strukturo (Godina 1985).

med drugim omogoča oblikovanje identitete na način spolnega razlikovanja. »Spol oblikuje temelj za načine, na katere se posamezniki locirajo znotraj spolno zaznamovanega seksualnega reda in se tako osmislijo kot utelešena spolna in seksualna bitja« (Jackson 2006, 115). Otroci se spolnega pripisovanja učijo tudi s pomočjo spolnih displejev, saj le-ti omogočajo, da se v »množici razvrstimo, da pokažemo, kam mislimo, da sodimo, in sporočimo o položaju, iz katerega bomo delovali v dogajanju (Goffman v Rener 2008a, 45). Spolni displeji se tako nanašajo na aspekt biti moški ali ženska, pri čemer pa je pomembno, da je nekdo lahko ženska, samo kadar je ne vidimo kot moškega (Lukal 1999, 783).

Posameznikova identiteta se namreč oblikuje iz omejenega števila diskurzov, ki so mu kulturno dostopni. Ti diskurzi se v učbenikih pojavljajo na način izrekanja 'resnic', v tem primeru kot proces izrekanja 'resnic' o ženskosti in moškosti. Po mnenju Foucaulta proizvaja diskurz vednost in ne posameznik; posamezniku je namreč preko diskurza proizveden subjektiven položaj, iz katerega je diskurz smiseln. Tako

je potrebno analizirati predvsem izjave o predmetu, ki nam sporočajo védenje o njem. Raziskati moramo, kako jezik izpričuje obstoj fenomena. S tem so tesno povezana tudi pravila, ki predpisujejo, kako je treba o kakšnem fenomenu govoriti, in ki hkrati diskvalificirajo druge in drugačne načine razmišljanja... Moramo biti pozorni na to, kako je znanje o predmetu pridobilo verodostojnost, kako se je ustoličilo kot resnica... (Foucault v Kuhar 2006, 123).

Po mnenju Henriette Moore (1994, 57) »izkušnja spola in ospotenega subjekta dobi pomen v diskurzu in v praksah, ki so posledica tega diskurza. Diskurzi so strukturirani preko razlike in tako moški in ženske zavzamejo različne subjektne pozicije znotraj istega diskurza...«. Diskurzi torej ne samo, da odražajo družbene entitete in odnose, ampak jih tudi konstruirajo. Različni diskurzi tako ustvarjajo družbene entitete na različne načine in jih tudi na različne načine pozicionirajo (Fairclough 1992, 3). In ravno na te družbene učinke diskurza se nameravamo osredotočiti v nadaljevanju.

2 Binarnost družbenega spola

Zmeraj, kadar se začne debata o spolu ali spolnih razlikah, se le-ta razvija znotraj predstave, da imamo na eni strani biološki spol (sex) in biološke razlike med moškimi in ženskami, na drugi strani družbeni spol (gender), ki je kulturno in družbeno konstruiran. Znotraj tega razumevanja je družbeni spol razumljen kot družbena interpretacija stabilnega biološkega spola, ki naj bi bil opredeljen s pomočjo človeške anatomije in fiziologije, in umešča človeška bitja znotraj dveh, izključno dveh kategorij, kategorij moškega in ženske.

Binarnost družbenega spola se tako izraža: Prvič, s stereotipizacijo, ki uokvirja posameznike moškega spola v dominantne diskurze o moškosti ter posameznice ženskega spola v dominantne diskurze o ženskosti na način identifikacije in razlikovanja. Drugič, skozi idejo o spolni komplementarnosti, ki predpostavlja, da imajo ženske nekatere lastnosti, ki jih moški nimajo, in obratno, in sta zaradi tega 'ustvarjena drug za drugega', saj le skupaj delujeta kot celota. Kar se še dodatno utrjuje skozi predstavo, da imajo moški in ženske določene biološke funkcije, ki naj bi bile neizbežne in nujno potrebne za reprodukcijo družbe. Tretjič, skozi delitev dela glede na spol, kjer se predpostavlja, da imata spola zaradi določenih bioloških značilnosti določene spolno specifične obveznosti, in se torej delo ženske razlikuje od dela, ki ga opravlja moški.

2.1 Stereotipizacija

»Čez pet minut je prišel listek: »Se ti ne zdi, da so fantje čisto drugačni tip kot ME? Ali misliš, da sploh kaj premišljajo« (Kovač 2008, 31).⁶

»Ampak Špela je bila punca. Punce pa še šipe ne znajo razbiti z žogo« (Vidmar 2002, 35).⁷

Ne maram deklic. Bedaste so, z ničemer se ne znajo igrati, razen s punčkami, kvečjemu še prodajalke so lahko in neprestano jočejo... Prva je spregovorila Luiza in je rekla:

⁶ Berilo za 4. razred osemletne in za 5. razred devetletne osnovne šole.

⁷ Berilo za 4. razred devetletne osnovne šole.

«Takšen si kot opica.« Niti najmanj mi ni bilo všeč, zato sem ji vrnil: »Ti si pa, žal, samo deklica ... »No, a mi boš pokazal igrače!« Hotel sem ji reči, da imam igrače za fante, ko je zagledala mojega plišastega medveda... »Se igraš s punčkami?« je vprašala Luiza in se začela hihitati... Pogledala je na polico in zagledala avion, tistega rdečega na elastiko. »Pusti, to ni za deklice, pusti moj avion!«... Bal sem se, da me bo kdo od prijateljev videl, da brcam z deklico... (Gosciny 2002, 74–77).⁸

Stereotipizacija uokvirja posameznike moškega spola v dominantne diskurze o moškosti in posameznice ženskega spola v dominantne diskurze o ženskosti na način identifikacije ter razlikovanja. Stereotipizacija temelji na binarnem spolnem sistemu, kjer se predpostavlja, da ženske posedujejo tiste lastnosti, ki jih moški ne, in obratno. Pri tem je nujna kategorizacija znotraj določene skupine – kategorizacija, ki predpostavlja homogenost⁹ znotraj skupine in različnost med kategorijami. Da se družbena kategorija lahko identificira, se mora razlikovati od drugih kategorij in prepoznati lastnosti, ki omogočajo identifikacijo z določeno kategorijo. Dečki se torej morajo identificirati s spolno specifično kategorijo, to je kategorijo moškosti, kar pa dosežejo z razlikovanjem od kategorije ženskosti – dečki počnejo to, česar deklice ne. «Vsaka družba razvije svoje razumevanje tega, kar je 'bistveno' za ta dva spolna razreda... Posameznik si izgradi podobo samega sebe s tem, da se nanaša na svoj spolni razred in se presoja v okviru idealov moškosti ali ženskosti» (Goffman 1977, 303–304).

Ta kategorizacija vpliva na to, da posamezniki začnejo delovati v družbeno določenih spolnih vlogah, ki odgovarjajo na vprašanje, kako funkcionirati na način, da bo družba zaznala posameznika kot pripadnika specifičnega spola (Bernstein 1999, 27). Pri tem si posamezniki pomagajo z okviri, z nekakšnimi organizacijskimi principi, ki definirajo pomen družbenih dogodkov in dogajanj, pri tem uporabljajo oklepaje – interakcijske označevalce – ki drugim namigujejo, kam kaj sodi, oziroma bi želeli, da bi sodilo (Goffman v Renner 2008a, 45).

V teh okvirih »stereotip postavi v ospredje definicije določene skupine nekaj izbranih karakteristik, za katere se predvideva, da pripadajo skupini, in jih začne predstavljati kot lastnosti, ki so že od nekdaj lastne vsem predstavnikom in predstavnicam izbrane skupine... Moč stereotipa je torej, da določene lastnosti lahko pokaže kot resnične, kot zares tipično pripadajoče določeni skupini« (Branston in Stafford v Kuhar 2002, 129).

⁸ Berilo za 4. razred devetletne osnovne šole.

⁹ Homogenost omogočajo diskurzi, saj je njihova lastnost, da izključujejo (Vezovnik 2009, 111).

»Diskurzi o spolu in spolnih kategorijah pa niso močni zato, ker priskrbijo natančne opise družbenih praks in izkušenj, ampak zato, ker vzpostavljajo moške in ženske kot osebe, ki so definirane z razliko« (Moore 1994, 50). Družbeni spol¹⁰ je namreč družbena praksa, ki se nanaša na telo in na to, kaj telesa počnejo. Družbena konstrukcija spolov je proces, v katerem se določenemu spolu pripišejo določene lastnosti, ki delujejo kot norme, ki jih mora posameznik zasledovati. »Umestitev v določeno kategorijo se začneja že v primarni socializaciji, v kateri sta obe kategoriji spola podvržena različni kategorizaciji. Ženskost in moškost sta [na ta način] dojeta kot prototip esencialističnega izražanja – nekaj kar lahko prosto prenašamo na vsako družbeno situacijo in vendar kot nekaj, kar zadeva najbolj osnovno karakterizacijo posameznika« (Goffman v West in Zimmerman 1987, 129).

Posameznikova identiteta se torej oblikuje skozi proces identifikacij s kategorijo, ki ji pripada, in skozi proces diferenciacije od drugih kategorij. Identifikacija mu omogoča, da razvije tiste lastnosti, ki so v skladu s pripadajočo kategorijo, diferenciacija pa mu pokaže, katerih lastnosti ali nima ali pa niso zaželene, saj pripadajo drugi kategoriji. Diskurzi, ki konstruirajo žensko ali moškega, so konstruirani »preko razlike in tako moški in ženske zavzemajo različne subjektne pozicije znotraj istega diskurza oziroma isti diskurz jih na različne načine pozicionira kot subjekte« (Moore 1994, 57):

Ne, Nikec, spančkat!« je rekla mami. »In veš, ker si kot moški, boš naredil kot očka: preverit boš šel, če so hišna vrata dobro zaprta.« In sem šel pogledat vrata in sem bil zelo ponosen, da tako zelo skrbim za mami ... »No zbudi se, nobenih komedij, prosim! Sem mislila, da si moški!« »Moški ne hodi v šolo,« sem rekel. »Moški hodijo v svoje službe,« je rekla mami. »Prav rad bi šel v službo,« sem odgovoril. »V šolo pa nočem. In sploh je očka rekel, da moram skrbeti zate, in če bom v šoli delal računske naloge, ne bom mogel biti tu in skrbeti zate (Goscinnny 2010, 106–107)¹¹.

Sestre živijo
od bratov drugačno življenje.
Zanje je najbolj zanimivo
branje in učenje.

¹⁰ Družbeni spol je tako pomembna diskurzivna praksa, ki »pripomore h konstrukciji družbenega sveta, družbenih identitet in odnosov« (ibid.).

¹¹ Berilo za 4. razred devetletne osnovne šole.

- A izjeme so
in to je lepo.

Sestra je nekaj,
kar se kar naprej
frizira
in v zrcalu gleda...
sploh ne pozna fantovskega reda...

Bratje živijo
od sester drugačno življenje.
Njih zanimajo
žarnice in vtičnice
in tu in tam le kakšna knjiga
Učenje
pa je zanje le ena figa.

- A izjeme so
in to je lepo.

Brat je nekaj,
kar ves čas skače
ali modruje,
kar kar naprej
montira in mutira
in te vsakih
pet minut
vrže z dekliškega tira... (Vegri 2003, 85).¹²

¹² Berilo za 4. razred osemletne in za 5. razred devetletne osnovne šole.

Quasthoff (v Kuhar 2002, 130) trdi, da je eden izmed stavkov, ki izražajo stereotipe tudi stavek, ki izraža resnico, na primer: sestra se kar naprej frizira; za sestre je najbolj zanimivo branje in učenje; brate zanimajo žarnice in vtičnice. Ta neomajna prepričanost v stereotipe kot predstavljanje resnice izvira iz spolno specifične socializacije, kjer so deklice obravnavane kot »bolj pridne in manj inovativne, z večjimi bralnimi kompetencami in manj izkazujočimi se naravoslovnimi talenti; v nasprotju s tem pa so dečki vedno znova vzpostavljeni kot na primer agresivnejši, bolj realizirani v svoji nadarjenosti...« (Schlüter v Vendramin in Šribar 2010, 29), pri svojih naravoslovnih talentih in so veliko bolj radovedni in inovativni. Poleg tega se diskurzi o ženskah vedno naslanjajo na njihovo telesnost, vestnost in urejenost. V vsakdanjem življenju so ovrednotene v smislu svoje spolne privlačnosti in razpoložljivosti moškim in zato nenehno podvržene 'pogledom' moških, kar vpliva na to, da nenehno skrbijo za svoj podobo.

Govorjenje o izjemah samo potrjuje idejo o binarnem družbenem spolu, saj v nekem smislu 'izjeme potrjujejo pravilo'. Izjema na tem mestu ne deluje kot prostor kreiranja identitet, znotraj katerih moška telesa ne predstavljajo moškosti ter ženska telesa ne ženskosti, ampak deluje kot performativni ideal, ki uokvirjanja socialne izkušnje in definira pomen družbenih dogodkov in dogajanj. Deluje kot način kontekstualiziranja s posebnimi interakcijskimi označevalci, lahko bi rekli oklepaji, ki drugim namigujejo, kam kaj sodi, oziroma bi želeli, da bi sodilo (Goffman v Rener 2008a, 43).

Proces oblikovanja spola je zelo nestabilen in odvisen od nenehne prisotnosti drugih, kar pa razkrije, da je heteroseksualna matrica še kako spremenljiva in jo je mogoče (kadarkoli) na novo vzpostaviti in preoblikovati, saj so »preobrazbe spola, ki ne spadajo v to binarnost, prav toliko del spola kot njegove najbolj normativne instance« (Butler 2004, 42). Obstajajo torej normativni pogledi na ženskost in moškost, ki sicer dopuščajo tudi izjeme, vendar ravno te izjeme služijo kot sredstvo, ki omogočajo normalizacijo ženskosti in moškosti.

2.2 Spolna komplementarnost

Vsak se s kom pogovarja:

Babica z dedom,

mama z očetom,
zemlja s kmetom,
čebela s cvetom, a z nebom
jutranja ali večerna zarja.

Vsak se s kom pogovarja (Pavček 2011, 20).¹³

Spolna komplementarnost služi za opravičevanje sistema prisilne heteroseksualnosti. Kot že omenjeno, se prisilna heteroseksualnost vsiljuje skozi spolni binarizem na način komplementarnosti moškosti in ženskosti, ki je okrepljena z dejstvom o nujnosti spolne reprodukcije. Spola se tako dopolnjujeta v svojih družbeno–kulturnih lastnostih, ki so utelešene v družbenem spolu ter tudi glede na reproduktivne zmožnosti, ki so utemeljene v biološkem spolu. Torej, ženske in moški se dopolnjujejo, saj sta za reprodukcijo vrste potrebna oba spola. Na ta način deluje prisilna heteroseksualnost kot samoumevna družbena praksa, saj je utemeljena v biologiji. Ideja o spolni komplementarnosti je torej utemeljena na dva načina.

Prvič, ideja o spolni komplementarnosti predpostavlja, da sta moški in ženska 'ustvarjena drug za drugega', da imajo ženske nekatere lastnosti, ki jih moški nimajo, in obratno, kar ima svoj izvor v prepričanju, da «osebo vidimo kot žensko le takrat, ko je ne vidimo kot moškega» (Lucal 1999, 783), pri čemer je bistvena spolna razlika. Besedna zveza 'boljša očetova polovica' pomeni, da združena tvorita celoto, da se dopolnjujeta in na ta način odpravljata pomanjkljivosti, ki so notranje kategorijama, ki jima pripadata. Sta v nekakšnem ravnovesju, kjer en spol (v tem primeru ženska) služi za dobrobit drugega spola (moškega) z namenom ustvarjati in/ali ohranjati harmonijo in sožitje v vsakdanjem življenju.

Edina legitimna in družbeno zaželena zveza je torej zveza med moškim in žensko ter utemeljena v razliki, ki spoloma daje smisel. Dopolnjujeta se tako pozitivno kot negativno – v potrebah in pomanjkljivostih – in tako priskrbita tisto, kar drugemu manjka. S spolnim binarizmom povezana komplementarnost torej kaže na to, da so spolne vloge bistvene za samoizpolnitev ljudi, da je identiteta oseb razumljiva samo skozi dualizem vlog ter da je spol v ljudi vpisan biološko in preko spolnih vlog. Ženskost brez moškosti ne bi obstajala, moškost pa potrebuje ženskost samo za samopotrditvev (Kalbian 2005, 97–100):

¹³ Berilo za 5. razred devetletne osnovne šole.

Mama...
in ker je par očetu...

Mama ne more biti sama
ali imeti za par kakšnega strica.
Saj vsi vemo, da je mama
boljša očetova polovica.

Le kako bi bilo očetu
brez mame,
ko bi ga le pol hodilo po svetu
in nič ostalo zame (Grafenauer 2004, 49).¹⁴

»Seveda pa poleg Mame, ki je fina in mila ženska in sploh tolerantno super, obstaja gospod Papa« (Frančič 2002, 66).¹⁵

Drugič, binarna politika spola se ohranja s pomočjo prepričanj, da se kategorija 'ženskosti' razlikuje od kategorije 'moškosti' glede na njune reproduktivne zmožnosti, kulturna pogojenost pa prikazuje heteroseksualnost kot normalno, naravno in edino pravilno. Pravila, ki definirajo spol, so družbeno definirana in niso biološka danost, v ospredju teh pravil pa je reproduktivna funkcija, ki naj bi bila njihova usoda. Pripadnost enemu in drugemu spolu je tako videna kot naravna ter je zato težje ovrgljiva. Temelji na biološkem modelu reprodukcije, kjer k reprodukciji prispevata oba spola. Prispevek obeh ni enak¹⁶, je pa enako nujen za oba spola, kar kaže na hierarhijo, čeprav je idealen pogled navidezno enakopraven. Moški in ženske naj bi torej imeli isto usodo (Kalbian 2005, 97). Kaže na neizpodbitno dejstvo, da »imajo ženske in moški biološke funkcije in da je nemogoče pobegniti dejstvu, da se morajo človeške družbe reproducirati [in je] varno utemeljeno znotraj dominantnega, naturaliziranega in samoumevnega diskurza, ki se nanaša na spolno identiteto in utelešenje« (Moore 1994, 37):

¹⁴ Berilo za 3. razred osemletne in za 4. razred devetletne osnovne šole.

¹⁵ Berilo za 4. razred devetletne osnovne šole.

¹⁶ Kar kaže tudi pesem v nadaljevanju, z naslovom Ata je glavni.

Kaj delata
mama in ata,
kadar zakleneta vrata?
Babica pravi,
da pišeta štoklji,
naj mi prinese brata.

Kaj vedo štoklje
o mojem bratu?!
Ne verjamem v ptice,
jaz verjamem atu (Bilopavlović 2003, 89).¹⁷

Štoklja kot prinašalka otrok je uporabljena kot metafora¹⁸ in tako služi kot instrument za razumevanje določenih legitimizacij motivacijskih in razlagalnih shem¹⁹. Na različnih stopnjah razvoja se posredujejo različne zaloge znanja (Berger in Luckman 1989) in v tem primeru z uporabo metafor in implicitnega namigovanja lažje poteka »učenje o heteroseksualnosti« (Renold 2001, 495).

S tem se »konceptualizira heteroseksualne prakse kot pripravo, kot uvod v pomen heteroseksualnosti, kot pričakovanje o prakticiranju heteroseksualnosti« (ibid.). Predstavljati le eno obliko seksualnosti kot normalno in molčati o vseh drugih oblikah seksualnosti je »posledica stališč, ki imajo neposredno oporo v ideologiji, zakonodaji, v samoumevnih predpostavkah 'znanstvenih' konceptov in praks, v šolskih kurikulumih. Gre za stališča, za moralne sodbe, ki jih zagovarjamo, racionaliziramo, razširjamo, utrjujemo, celo vsiljujemo v imenu narave, dobro človeštva, naroda, nedolžnih otrok, v imenu družbenega reda, ki se utemeljuje na binarni spolni delitvi in binarni delitvi na normalno in deviantno seksualnost« (Mencin Čeplak 2009, 122).

¹⁷ Berilo za 4. razred osemletne in za 5. razred devetletne osnovne šole.

¹⁸ Metadiskurz torej implicira, da jegovorec postavljen zunaj svojega lastnega diskurza, torej v stanje, ko lahko s svojim diskurzom upravlja in manipulira (Vezovnik 2009, 131).

¹⁹ Jezik na institucionalno določen način internalizira različne motivacijske in razlagalne sheme, kot na primer ravnati kot pogumen deček. Te sheme posameznikom priskrbijo institucionalizirane programe za vsakdanje delovanje in ločujejo identiteto posameznika od identitete ostalih, na primer deklic. Kasneje pride tudi do internalizacije osnov legitimizacijskega aparata. Tako se posameznik nauči, zakaj so programi, na primer deček se nauči, da mora biti pogumen, če hoče biti pravi moški (Berger in Luckman 1989, 124–125).

Spolna komplementarnost pa se v vsakdanjem življenju realizira skozi asimetrično delitev dela, saj predpostavlja, da so vloge med spoloma smiselno razdeljene in podprte z biološkimi zmožnostmi, ki so značilne za spolni kategoriji. Po mnenju Andreje Vezovnik (2008a, 176) ima »upoštevanje bioloških razlik posledico, da se moškost in ženskost pojasnjuje z binarnimi razlikami, ki dajejo temelj za 'navidezna nasprotja' in 'nasilno hierarhijo'«. Takšno predvidevanje je močno prisotno v tekstih šolskih beril, kjer se diskurzi o očetovstvu in materinstvu nanašajo na biološki spol ter ostaja močno kategorizacijsko sredstvo (Wodak v *ibid.*).

2.2.1 Delitev dela glede na spol

Posamezniki dojemajo spolne razlike kot bistvene in trajne in jih na videz podpirata delitev dela in diferenciacija ženskih in moških odnosov in delovanj, ki so značilni za družbeno organizacijo. Ta delitev deluje kot naravna in naj bi izhajala iz biologije ter ustvarja psihološke, vedenjske in družbene posledice (West in Zimmerman 1987, 128). Družbena organizacija vsakdanjega življenja je razdeljena na »spolno specifične domene in prostore in v spolno specifična pravila in tako domene kot opravila so povezane z določenimi materialnimi predmeti« (Moore 1994, 72).

Ta spolno specifična opravila so utemeljena na binarni delitvi oseb na moške in ženske, ki ženskam v družinski skupnosti vsiljuje domačo vlogo kot nekaj naravnega, univerzalnega in neizogibnega, moške pa postavlja v vlogo voditeljev gospodinjstva:

»Menda ima toliko masla na glavi, da ne bo smel na izlet. Tako se je odločil oče, ki je glava družine. Mama je Žiga zagovarjala, oče pa jo je zavrnil...« (Golob 2010, 51).²⁰

Moja mama je pisateljica. Ne hodi v službo, ampak pravi, da je v službi doma... Predvsem kar naprej nekaj piše in tuhta. Velikokrat govori sama s seboj in iz tega največkrat nastane pravljica. Seveda tudi pospravlja in kuha kot vse druge mame. Zelo

²⁰ Berilo za 3. razred devetletne osnovne šole.

se jezi, kadar z bratom ne pospraviva za sabo in pustiva svoji sobi v takem neredu... (Štampe Žmavc 2011, 8).²¹

Tudi ženska je lahko predstavljena kot glava družine, vendar se diskurz, ki jo predstavlja kot glavo družine, nanaša na gospodinjenje. Mama torej ni glava družine, ker je avtonomna in odločna, temveč zato, ker je v vsakdanjem življenju družine dejansko največ časa porabljenega za gospodinjska in hišna opravila (ki jih v večini opravljajo in vodijo ženske).

Odkrito nasprotovanje žensk – mater, da morajo opravljati večino domačega dela, lahko razumemo ali kot diskurz o preobremenjenosti žensk ali predvsem v smislu, da ženske sprejemajo neenakomerno porazdelitev domačega dela kot samoumevno, kar je rezultat ponotranjenja tradicionalnih spolnih vlog, kjer diskurz o materinstvu vključuje tudi skrb za dom, partnerja in otroke (Humer 2008, 95). Naj bo še tako obremenjujoče, ta opravila nekdo mora vsakodnevno opravljati, in kdo drug pa bo če ne ženska; moški ima pri tem dejansko izbiro – lahko je tudi umazano:

Pri nas doma je največkrat glava družina mati. To pa zato, ker naju z očijem velikokrat priganja k pospravljanju... Kadar ji hoče oči pomagati v kuhinji pri pripravljanju kosila, ga mami napodi s svojim: »Bejž, bejž, nič nočeš delat...« Pred dvema tednoma je šla na Dunaj za ves teden. Ko se je v soboto zvečer vrnila, je že v nedeljo zjutraj začela: »Kako moreta živeti v taki svinjariji? Pa pospravila sem vama preden sem šla (Mlakar 2011, 10).²²

Delitev dela je tako še vedno spolno določena; ženske opravijo večji del družinskega dela vseh vrst. Tako se zdi, da problem aktivnejšega očetovanja ni problem moških oziroma problem njihove (ne)pripravljenosti vključevanja v družinska opravila, temveč je problem kulturnega imaginarija, ki materinstvo še vedno umešča v ontologijo družine kot nenadomestljivo vlogo (Rener 2008b, 8). V tekstih se namreč še vedno pojavlja konservativni diskurz, kjer se govori o gospodinjenju in materinjenju kot ekskluzivno ženski vlogi (Vezovnik 2008a, 143), saj se, kadar se v zgodbicah in pesmicah govori o vsakdanjem življenju (torej o skrbi za otroke, pripravi kosila, čiščenju doma itd.), pojavlja izključno lik

²¹ Učbenik za 5. razred devetletne osnovne šole.

²² Učbenik za 5. razred devetletne osnovne šole.

matere: »Večerja bo, pospravita igrače, dovolj je bilo za danes,« je oznanila mamica« (Zupan 2011, 59)²³; »Mladi gospodar je drvaril in oglaril, mati pa je doma kuhala, pospravljala in negovala prvorojenega sinka« (Koroška pripovedka 2003, 60).²⁴

Ker ženske rojevajo otroke, imajo z njimi posebno vez, intuicijo, kar jim omogoča boljše in bolj poglobljeno razumevanje otrok, in je zato najbolj smiselno, da prevzamejo skrb za otroke. In ker so, posledično, več doma, naj tako prevzamejo še skrb za gospodinjstvo. Medtem ko je pri moških ravno obratno, so namreč racionalnejša in kulturnejša bitja, zaradi biološke nezmožnosti zanositve in rojevanja otrok pa so brez notranje intuicije in ne vzpostavijo takoj vezi s svojimi otroki, ampak je potreben za to kvalitativen čas²⁵:

Tata je najprej tata
in sem jaz njegov sin.
Takrat odpreva vsa vrata
Igrišč in trgovin.

Sicer je tata v službi
in hodi na delo vsak dan...
(Pavček 2010, 11).²⁶

Hierarhija je torej vzpostavljena v smislu, da so ženske vloge v večini represivne – ženska je superiorna le v vlogi matere – in se nanašajo na vlogo skrbnice. Ženske tako razvijajo v druge 'usmerjeno čustveno ekonomijo', saj so namreč še vedno vzgajane pretežno s ciljem, kako ugajati drugim, manj pa v smislu večje samoiniciativnosti – vrednost ženske se še zmeraj določa s tem, kako in koliko pomaga in je na razpolago drugim (Bordo 2003, 313). Negovalno delo kot žensko delo se v tekstih zelo pogosto pojavlja, saj je temeljni del diskurza o ženskosti, znotraj katerega je negovanje drugih razumljeno kot ljubezen in ne kot delo (Rener 2008b, 21):

²³ Berilo za 5. razred devetletne osnovne šole.

²⁴ Berilo za 1. razred devetletne osnovne šole.

²⁵ Zato tudi očetje, ko se ukvarjajo, oziroma igrajo z otroki, počnejo izključno samo to, medtem ko ženske med igro z otroki opravljajo tudi gospodinjsko delo; ženske imajo namreč naravno vez z otroki, ki je ni potrebno vzpostavljati, ampak je »že tam« in se vzpostavi že pred rojstvom otroka, torej v maternici.

²⁶ Berilo za 4. razred devetletne osnovne šole.

»Mama je pomislila, da ga boli roka in da potrebuje povoj. Mama vedno misli, da potrebujemo povoj ali pulover ali obkladek« (Nöstlinger 2009, 124).²⁷

Binarni okvir biološkega in družbenega spola moramo razumeti kot regulatorne fikcije, ki krepijo in naturalizirajo oblastne režime, režime moškega in heteroseksističnega zatiranja (Butler 2001, 45). Lahko bi rekli, da je utemeljen na družbeni pogodbi²⁸, ki jo lahko imenujemo heteroseksualna pogodba, saj vprašanje spolov zarisuje podobo družbe ter uteleša splošno idejo družbene pogodbe. Ideja o družbeni pogodbi izhaja iz prepričanja, da obstaja soglasje med posamezniki in družbenim redom tukaj in zdaj, da se posamezniki po njej ravnavajo, pri čemer je bistveno, da če hoče obstajati, se mora nenehno potrjevati (Wittig 2000, 79–84). Tako prisilna heteroseksualnost, ki deluje kot družbena pogodba, uravnava vsakdanje življenje posameznikov in se izraža v delitvi dela, oblačenju, delovanju posameznikov itd. Deluje skozi diskurze o moškosti in ženskosti in o tem, kaj je za ta dva spola primerno. Vsakršen odklon od teh norm v smislu posnemanja drugega spola je dojet kot kršitev pravil, kot kaos, ki ga ta dejanja vnašajo v družbeno organizacijo vsakdanjega življenja. Izziva namreč predvidevanje, da se ženske vedejo na način, ki se razlikuje od vedenja moških:

Kar pač junci, voli smejo,
kravam to spodobno ni,
kakor tu, narobe grejo,
dandanašnje vse stvari.

Ženska moškega posnema,
v krčmi pije in kriči;
napihuje se, prevzema,
kar presega nje moči.

Skoraj bomo doživeli,
da bo kuhal mož in pral;
predel, pel bo pri zibeli,
žene svoje bo se bal.

²⁷ Berilo za 4. razred devetletne osnovne šole.

²⁸ Po Rousseauju pomeni vsoto osnovnih konvencij, ki že obstajajo v družbi, čeprav nikoli niso bile formalno oblikovane (Wittig 2000, 84).

Žena v zборе bo hodila,
kjer volitve se vrše;
v zbor državni bo volila
in v deželni zbor – žene (Stritar 2010, 117).²⁹

Ta tekst deluje kot ironija, s čimer želi avtor izraziti svoje nezadovoljstvo s tem, kam lahko, v tekstu omenjene spremembe, v družbi 'pripeljejo'. Ironično izjavljanje pomeni »izražanje nespremenljivega gledišča, katerega izjavljalec nisem jaz, temveč ste lahko, kot v tem primeru, njegov izjavljalec tudi vi...« (Vezovnik 2009, 132).

Kar pokaže, da je moški red tako globoko zasidran, da ne potrebuje nobenega opravičila in se sam uveljavlja kot samoumeven, univerzalen v podobi moškega kot posebnega bitja, ki sebe doživlja kot univerzalno in ima monopol nad človeškim. Ženske, ki so dominirane na to gospostveno razmerje, nanašajo namišljene sheme mišljenja, ki so produkt utelešenja tega razmerja moči v obliki parnih dvojic visoko/nizko, veliko/majhno, ravno/ukrivljeno itd. in ki jih zato vodijo v konstruiranje tega razmerja z zorne točke gospodujočega, torej kot naravnega. Spolno gospostvo se kaže skozi dejanja spoznanja in nepriznavanja, v nejasnostih shem habitusa, ki so hkrati spolno določene in spol določujoče, in deluje s prisilo preko telesa. Ker se družbeni spol oblikuje na podlagi biološkega spola, vsiljuje moškim in ženskam različne nize dispozicij glede na družbene igre. Maskulinizacija moških teles in feminizacija ženskih teles izvaja somatizacijo kulturne arbitrarnosti, ki je trajna konstrukcija nezavednega (Bourdieu v Kramberger 2006, 115–116).

3 Prisilna heteroseksualnost

Prisilna heteroseksualnost za svoj obstoj potrebuje družbeni spol, saj

heteroseksualna usmerjenost kot znak v vladajoči kulturi poudarja heteroseksualni imperativ... Zato se mnogi heteroseksualni transvestiti, ki hočejo, da jih drugi sprejemajo kot ženske, 'sestajajo' z moškimi (ki so oblečeni kot moški)... Če kdo bežno

²⁹ Berilo za 4. razred devetletne osnovne šole.

pogleda 'žensko' tega para, bi notranji dialog lahko potekal takole: 'Ta oseba nosi žensko obleko in se opira na moško roko, torej mora biti ženska' (Bornstein 1999, 30).

Deluje znotraj zdravorazumskih predvidevanj, da obstajata le dva družbena spola ter da osebe privlačijo posamezniki nasprotnega spola. Tako spol in seksualnost delujeta v vzajemni odvisnosti, kjer je seksualnost primarni dejavnik spola; v zahodni kulturi namreč seksualna usmerjenost temelji izključno na spolu objekta izbire (Bornstein 1999, 32). Z analizo tekstov v berilih je ugotovljeno, da gre za t. i. »heteroseksualni zgled, kjer je kulturno definiran moški v razmerju s kulturno definirano žensko« (ibid.).

Družbeni spol je torej bistven za institucijo heteronormativnosti, za njeno naturalizacijo. Posameznik namreč svojo spolno identiteto oblikuje že zelo zgodaj, v primarni socializaciji, spolne vloge ponotranji in v skladu z njimi deluje. Ponotranjenje spolnih vlog pa vpliva na predstavo, da spol utelešamo, da se nam dejansko vpisuje na telesa. Pripadnost enemu in drugemu spolu je tako videna kot naravna in je zato težje ovrgljiva. Spol je tako eden od temeljnih principov organizacije družbenega življenja, v katerih je distribucija spolnih vlog njihova temeljna dejavnost, in omogoča vzpostavitev in ohranjanje heteroseksualne normativnosti³⁰, kjer je heteroseksualnost dojeta kot edina možna oblika odnosov med moškimi in žensko.

Preko navezave na idejo Adrienne Rich (v Schneider 2008, 90), da je heteroseksualnost politična institucija, ki ni naravna, ampak prisilna, saj jo neprestano podpirajo in ojačujejo družbene in politične institucije, materialni pogoji in fizično nasilje, je Butler (v Renold 2001, 493) razvila koncept heteroseksualne matrice, s katero označuje »mrežo kulturnih povezanosti, preko katerih so telesa, spoli in želje naturalizirani... In predvideva, da mora zato, da so telesa smiselna, obstajati stabilen biološki spol, izražen preko stabilnega družbenega spola, ki je opozicijsko in hierarhično definiran preko prisilne prakse heteroseksualnosti«. Ker so posamezniki v vsakdanjem življenju 'navajeni' na predstave o

³⁰ Heteroseksualnost je odnos med spoloma, ki narekuje ne samo seksualno življenje, ampak tudi domače delitve dela in resursov (Van Every in Ingraham v Jakson 2006, 107), zato v nalogi uporabljamo izraz heteroseksualna normativnost, saj gre za širši pojem, ki ne označuje samo oblike seksualnosti, temveč tudi vse »normalne« načine življenja, kot so delitev dela, načine oblačenja, govorjenja itd.

'moškosti' in 'ženskosti', je spol učinkovito sredstvo ne samo za ohranjanje heteroseksualne normativnosti, temveč tudi za njeno naturalizacijo.

Po mnenju Romana Kuharja (2005) pa je ključen problem pri heteronormativnosti ta, da je, kljub temu da jo institucionalizacija dela stabilno, fiksno in samoumevno, še vedno samo družbeni konstrukt, ki se mora nenehno vzpostavljati.³¹ Kajti, če bi bila zares samoumevna in naravna ne bi rabila tako zelo veliko 'delati na sebi' in se vsiljevati na vsa področja družbenega življenja.

Na primer, ne bi se ji bilo potrebno vsiljevati v zgodbe in pesmi o živalih in rastlinah, kjer leti delujejo in živijo v jedrni družini, kjer so njihovi odnosi oblikovani v skladu z binarno spolno delitvijo, ki ustreza delitvi, najdeni v človeških družbah. Antropomorfizem je tako močno orodje naturalizacije prisilne heteroseksualnosti; ko se določeno družbeno delovanje naturalizira, postane samoumevna družbena praksa.

3.1 Antropomorfizem

Z antropomorfizmom ali poosebljanjem označujemo zunajčloveške, naravne, živalske itd. pojave s konkretnimi človeškimi izrazi iz človeškega sveta. Bralec se lahko s temi poosebljenimi predmeti, dejanji ali pojavi lažje identificira in se tako opredeli do poosebljene entitete (Vezovnik 2009, 121).

Živali v analiziranih tekstih imajo svoje življenje oblikovano na način, kot ga imajo oblikovane (zahodne) človeške družbe, kar povzroča naturalizacijo in uniformnost družbene organizacije. Prisilna heteroseksualnost se na ta način še bolj utrjuje kot samoumevna družbena praksa, saj pokaže, da načini delovanja niso značilni samo za ljudi, temveč da znotraj istih okvirov delujejo tudi živali. Prisilna heteroseksualnost se v tekstih ohranja vsaj na dva medsebojno povezana načina: prvič, s heteroseksualno željo in drugič, z življenjem v (heteroseksualni) jedrni družini.

³¹ Da gre za družbeni konstrukt opozarja tudi Monique Wittig (2000, 89), saj je izraz heteroseksualnost nastal kot nasprotje izrazu homoseksualnost, zato je potrebno njeno predstavo o samoumevnosti zavreči.

3.1.1 Heteroseksualna želja

»Nekoč sta se pod velikim drevesom srečala zajec in zajka, se pogledala čisto od blizu in si postala všeč. Skupaj sta odskakljala in čez nekaj časa sta dobila pet majhnih zajčkov...« (Makarovič 2000, 20).³²

»Na trati sta se zaljubljeno gledala tulipan in vrtnica... Naj sta se še tako trudila, v vetru se, zaradi hudobnega grmičevja, nista mogla objeti in poljubiti... In glej, naslednjo pomlad je bila trata polna zaljubljenih parov, tulipanov in vrtnic« (Frančič 2004, 63).³³

Teksti kažejo, da je reprodukcija vrste pogojena s heteroseksualno željo, oblikovano znotraj monogamne zveze. Izbira primerne partnerja naj bi bila tako pogojena s samičino (hetero)seksualno željo, vendar pa je v živalskem svetu zelo malo monogamnih vrst, zato rej samice ne izbirajo samcev po načelu bodočega očetovstva oziroma 'starševskega obnašanja' (Small v Greif 2007, 118).

Analiza tekstov tako pokaže, da je heteroseksualnost norma, ki definira vse drugo. Tovrstni diskurzi namreč služijo za reprodukcijo prisilne heteroseksualnosti kot normativne prakse, ki se vsiljuje kot naravna in samoumevna. Poosebljanje živalskih lastnosti in odnosov lahko vidimo kot sredstvo za razlago motivacijskih in razlagalnih shem, ki učijo o heteroseksualnosti.³⁴

Skozi diskurz o ljubezni torej poteka naturalizacija prisilne heteroseksualnosti, ki ne samo, da vzpostavlja heteroseksualno/homoseksualno hierarhijo, ampak tudi ustvarja hierarhije med heteroseksualnostmi, kar se kaže v hegemonskih in podrejenih oblikah heteroseksualnosti. Kljub temu da trenutno hegemonška oblika ne zahteva več poroke, pa še vedno privilegira monogamno partnerstvo kot ideal (Seidman v Jackson 2006, 140).

Teksti o življenju živali tako ne govorijo toliko o življenju živali kot takem, temveč krepijo diskurz, ki naturalizira prakso prisilne heteroseksualnosti in kjer, poleg legitimiranja monogamije kot moško-ženskega seksualnega partnerstva pri živalih, najdemo tudi legitimacijo družinskega življenja znotraj nuklearne družine. Z drugimi besedami, diskurz o

³² Berilo za 1. razred devetletne osnovne šole.

³³ Berilo za 5. razred devetletne osnovne šole.

³⁴ Poosebljanje tako deluje na enak način kot razlaga, da otroka prinese štoklja, glej poglavje 2.2 Spolna komplementarnost.

monogamnih zvezah med živalmi služi utrjevanju predstave o monogamni zvezi med moškimi in žensko, ki vodi do nuklearne družine, delitve dela glede na spol ter institucije poroke.

3.1.2 Jedrna družina

»Jaz sem drevo in moje ime je Krištof... Zrasel sem iz majhnega semena. Moja mati in oče sta bila visoka hrasta. Imam na tisoče bratov in sester« (Gantshev in Inkirov 2010, 20).³⁵

Predstava, da tudi živali organizirajo svoje življenje znotraj jedrne družine je močan ideološki instrument povečevanja določenih družinskih oblik oziroma družine nasploh. Služi za utrjevanje predstav, da družina pomeni skupnost očeta, matere in otrok(a). Ta diskurz deluje »preskriptivno, ker predstavlja neke vrste 'družbeni napotek in diagnozo', ki vpliva na (in je hkrati) odraz moralno ideoloških predstav in socialno političnega delovanja« (Rener 2006, 14). S tem, ko ta oblika družine deluje kot napotek, kot družbena norma, tudi izključuje druge oblike družinskega življenja in, še več, s tem jo naturalizira in moralno ovrednoti kot boljšo, bolj zaželeno in edino pravilno. Pokaže se torej, da se »heteroseksualizacija družbe vzpostavlja prek konstantnega ponavljanja performensa heteroseksualnosti« (Kuhar 2005, 48).

Znotraj te družinske oblike so skrbno izbrane tudi reprezentacije spolnih vlog, ki odsevajo organizacijo spolnih vlog med moškimi in ženskami v človeških družbah, kjer so samice predstavljene kot ljubeče in skrbne matere: »Tu je še Krokijeva mama, ki zaradi silne ljubezni do sina ni opazila, da Kroki ni več dojenček, ampak že pravi krokodilji fant« (Brulec 2008, 92),³⁶ samci pa 'prisotni očetje', ki skrbijo za svoje mladiče: »Pred mnogimi leti je živel medved s kopico otrok. Ker ni imel žene, je tičal ves dan do ušes v delu. Že navsezgodaj je moral v gozd po drva. Kdo pa naj med tem pazi na medvedke? Zato se je medved odločil, da si poišče pestunjo. Medvedkov vendar ne sme pustiti samih« (Ruska pravljica 1999, 83).³⁷

³⁵ Berilo za 3. razred devetletne osnovne šole.

³⁶ Berilo za 3. razred devetletne osnovne šole.

³⁷ Berilo za 1. razred devetletne osnovne šole.

V dejanskem življenju večine živalskih vrst imajo namreč samci povsem obrobno vlogo, to je sodelovanje pri reprodukciji vrste³⁸, zato lahko sklepamo, da se v ozadju vsiljuje prisilna heteroseksualnost s predstavo, da imajo tudi živali družine.

Kaže pa tudi na to, da družina ne more funkcionirati (ali funkcionira slabše), če manjka kateri izmed članov, kar implicira na to, da je prvič, družina oblikovana na podlagi spolne komplementarnosti, saj si morata moški in ženska delo v družini porazdeliti, če želita, da uspešno funkcionira; drugič, da so očetje pri skrbi za otroke manj uspešni kot matere, saj potrebujejo pomoč. Ti diskurzi tako delujejo kot del normativnega razumevanja moškosti in ženskosti in ohranjajo podobo o spolni dihotomiji. Ne samo da v človeških družbah moški in ženske delujejo znotraj družbeno preddoločenih spolnih vlog, tudi živali v svojem družinskem življenju delujejo znotraj teh istih spolnih vlog, kar kaže na to, da »imajo globoko usidrane institucionalne prakse učinek, da spreminjajo družbene situacije v scene za performense družbenega spola, mnogo teh... prevzame ritualno obliko, ki ojača prepričanje o diferencialni človeški naravi dveh spolov...« (Goffman 1977, 325). Tako le s težka podvomimo v to, da spol ni v skladu z dejanskim obnašanjem moških in žensk, ko pa regulira tudi delovanje v živalskem svetu.

3.2 Dekonstrukcija biološkega in družbenega spola

Analiza prisilne heteroseksualnosti v tekstih torej pokaže, da družbeni spol ni determiniran s strani biologije, saj »biološki spol ne obstaja predhodno pred njegovo določitvijo znotraj diskurza... in da tako telesa nimajo 'biološkega spola' izven diskurzov, znotraj katerih so [posamezniki] določeni kot 'ospoljeni'« (Foucault v Moore 1994, 12–13). Dimenzije moškosti in ženskosti so tako rezultat kulturnega in družbenega procesa in niso biološko določene. Obstaja namreč mnogo spolnih sistemov (odvisno od tega, koliko si jih lahko zamislimo, vendar pa v zahodni kulturi izhajamo iz biološkega spola. Ko predmetu, osebi ali pojavu določimo spol (sex), ji podelimo gospostvo nad vsemi drugimi oblikami spola (gender) in to z biološko pravico, kar pokaže, da »če je binarnost biološkega spola učinek diskurza, potem ne more biti dojet kot enoten esencializem in, še pomembneje, ne more biti prepoznan kot

³⁸ Razen redkih izjem, na primer, pri pticah, kjer za mladiče skrbita tako samica kot samec, vendar pa to dejstvo na tem mestu ni tako zelo pomembno, da bi o njem tudi razpravljali.

nespremenljivost naravnega« (Moore 1994, 12–13). Prepričanje o biološkem spolu je tako prepričanje o prevladi telesa pri določanju posameznikove identitete (Bornstein 1999, 31).

Družbeni spol torej ni kulturno interpretiranje bioloških lastnosti, temveč je »biološki spol ravno tako kulturno konstruiran kot družbeni spol... je kategorija, ki jo obeležuje družbeni spol... [Tako bi] proizvodnjo biološkega spola kot prediskurzivnega morali razumeti kot učinek aparata kulturne konstrukcije, ki ga označuje družbeni spol« (Butler 2001, 19). Dimenzije moškosti in ženskosti so tako rezultat kulturnega in družbenega procesa in niso biološko določene. »Anatomsko telo [je namreč] samo teoretski objekt diskurza anatomije, ki ga proizvajajo človeška bitja v kulturi, [kar pomeni, da] biološkospolno zaznamovanje telesa ne moremo več razumeti kot neproblematične biološke in dejanske osnove, v katero se vpisuje družbeni spol, ampak... to telo konstruirajo diskurzi in prakse, ki imajo telo tako za tarčo kot za sredstvo svojega izražanja« (Squires 2009, 92).

Potrebno je torej zavreči idejo, da so družbene razlike bistvene in da je potrebno potrditev le-teh iskati v biološkem spolu, saj se v tem smislu

narava razume kot pasivna površina, ki se razprostira izven družbenega, a je hkrati njegova nujna dopolnitev... Takšno razmišljanje postavlja pod vprašaj model konstrukcije, po katerem družbeno enostransko deluje na naravno in mu vsiljuje svoje parametre in pomene. [Prav tako pa] narava dobiva svojo vrednost samo takrat, kadar prevzame družbeni karakter, torej, kadar se narava odreče svoji naravnosti (Butler 2004, 16).

Analiza prisilne seksualnosti je torej potrebna, saj pokaže, da družbeni spol ni družbena interpretacija biološkega spola, ampak je učinek diskurzov. Rekonceptualizacija biološkega in družbenega spola tako pokaže, da je biološki spol le fikcija, in da družbeni spol ne more izhajati iz predvidevanj o biološkem spolu.

4 Zaključek

Z metodo kritične diskurzivne analize osnovnošolskih beril sem potrdila trditev, da se institucija prisilne heteroseksualnosti na vseh področjih družbenega življenja vsiljuje kot naravna in samoumevna družbena praksa. Prevladujoča strategija, ki jo za to uporablja, je sistem binarnega razlikovanja med žensko in moškim, ki je utemeljen na vzročnem razmerju med biološkim in družbenim spolom. Družbeni spol je namreč razumljen kot družbena interpretacija biološkega spola, pri čemer je le-ta dojet kot stabilen spol, saj naj bi bil opredeljen s pomočjo človeške anatomije in fiziologije.

V tekstih beril in učbenikov se utemeljuje skozi kategorizacijo, ki je utemeljena na stereotipih, značilnih za določeni spolni kategoriji (razreda) in predvsem odgovarja na vprašanje »kateremu spolu (razredu) hočem pripadati« (Bornstein 1999, 26). Temeljnega pomeni pri tem je, da če hočemo pripadati razredu moških, se ne smemo obnašati na način, kot se obnaša razred žensk. Vzpostavitev dveh kategorij ali razredov je pripeljala do predvidevanja o spolni komplementarnosti, saj naj bi ta dva razreda imela različne lastnosti in značilnosti, ki pa se med seboj izključujejo. Torej določene lastnosti, ki jih poseduje kategorija žensk, so pri moških izvzete in obratno. Komplementarnost med spolnima kategorijama pa je težko ovrgljiva, saj temelji na argumentu, da se spola dejansko dopolnjujeta zaradi svojih bioloških funkcij (ženska ima jajčece, moški semena – nujni sestavini, ki lahko le skupaj ustvarita novo človeško bitje).

V tekstih pa se prisilna heteroseksualnost dodatno utrjuje z antropomorfizmom, ki daje plodna tla za naturalizacijo prisilne heteroseksualnosti. Živali osmišljajo svoja življenja znotraj dveh spolnih kategorij in razredov, ki odsevata natanko iste lastnosti kot jih spolni kategoriji v (zahodnih) družbah, kar utrjuje »argument, da je binarna kategorizacija družbenega spola samoumevna, zato ker obstajata dve jasno razlikovalni in naravni kategoriji telesa in omogočata temelj za utemeljevanje spolnih razlik v biološko danem dejstvu o biološkem spolu« (Moore 1994, 37).

Pomembno dejstvo, ki je zaradi institucije prisilne heteroseksualnosti odsotno³⁹, je dejstvo, da četudi je binarni biološki spol stabilen, to ne pomeni, da bo »konstrukcija 'moških' pripeta izključno na moška telesa ali da bodo 'ženske' interpretirale le ženska telesa. [Kajti to še ne pomeni], da bi tudi družbena spola morala ostati dva« (Butler 2001, 18).

³⁹ Reprezentacija diskurza se [namreč] nanaša na sporočanje oz. prenašanje določenega diskurza. Ko posameznik ali institucija prenese določene diskurze, se pri tem odloči, da jih reprezentira na določen način, pri tem pa izključi možnosti alternativnih reprezentacij« (Vezovnik 2009, 127).

Literatura

Apple, W. Michael. 1992. *Šola, učitelj, oblast*. Ljubljana: Družboslovje.

Berger, Peter in Thomas Luckmann. 1989. *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Bilipović, Titi. 2003. Ata je glavni. V *Koraki nad oblaki: berilo za 4. razred osnovne šole in 5. razred devetletne osnovne šole*, ur. Metka Kordigel, Vida Medved Udovič in Igor Saksida, 89. Mengeš: Izolit.

Bordo, Susan. 2003. *Unbearable Weight*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.

Bornstein, Kate. *Spolni izobčenci: o moških, ženskah in nas ostalih*. Ljubljana: Škuc.

Brulec, Meta. 2008. Kroki, veliki krokodil. V *Jaz pa berem 3. Berilo za tretji razred osnovne šole*, ur. Metka Kordigel, 92–93. Ljubljana: Rokus Klett.

Butler, Judith. 2001. *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: Škuc.

--- 2004. *Undoing gender*. New York: Routledge.

Čeplak Mencin, Metka. 2009. Spolne/seksualne norme, legitimacija izključevanja in šola. *Sodobna pedagogika* 60 (4): 120 – 134.

Erjavec, Karmen in Melita Poler Kovačič. 2007. *Kritična diskurzivna analiza novinarskih prispevkov*. Ljubljana: FDV.

Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

Frančič, Franjo. 2002. Ulica svobode. V *Berilo za razvedrilo: berilo za 4. razred devetletne osnovne šole*, ur. Metka Kordigel, Vida Medved Udovič in Igor Saksida, 66. Domžale: Izolit.

--- 2011. Pravljica o ljubezni med tulipanom in vrtnico. V *Besede za vsevede. Učbenik za pouk književnosti v 5. razredu devetletne osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 63. Ljubljana: DZS.

Gantschev, Ivan in Dimiter Inkiov. 2010. Kako raste svet. *Berilo 3 za tretji razred devetletne osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 20–21. Ljubljana: DZS.

Godina V., Vesna. 1985. Bipolarnost socializacijskega procesa. *Anthropos* 1 (2): 392–403.

Goffman, Erving. 1977. The Arrangement between the sexes. *Theory and Society* 4 (3): 301–331.

Gosciny René. 2002. Nikec. V *Berilo za razvedrilo: berilo za 4. razred devetletne osnovne šole*, ur. Metka Kordigel, Vida Medved Udovič in Igor Saksida, 74–77. Domžale: Izolit.

--- 2010. Mali veliki Nikec. V *Novi svet iz besed 4: berilo za 4. razred osnovne šole*, ur. Milena Mileva Blažič, Gaja Kos, Drago Meglič, Neža Ritlop in Marjanca Ajša Vižintin, 106–107. Ljubljana: Rokus Klett.

Grafenauer, Niko. 2004. Mama. V *Pozdravljen, svet: berilo za pouk književnosti: 3. razred osemletne in 4. razred devetletne osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 49. Ljubljana: DZS.

Greif, Tatjana. 2007. *Arheologija in spol. Podobe spolov v interpretaciji prazgodovinskih kultur v Sloveniji*. Ljubljana: Škuc.

Humer, Živa. 2008. Očetovstvo in družinska politika. V *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ur. Tanja Rener, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab, 72–98. Ljubljana: FDV.

Jackson, Stevi. 2006. Interchanges: gender, sexuality and heterosexuality: The complexity (and limits) of heteronormativity. *Feminist Theory* (7): 105–119.

Kalbian H.,Aline. 2005. *Sexing the Church*. Indiana: University Press.

Koroška pripovedka. 2003. Hvaležni medo. V *Ko pravljice oživijo: berilo za prvi razred devetletne osnovne šole*, ur. Marija Grginič, 60–61. Domžale: Izolit.

Kovač, Polonca. 2003. Urške so brez napake. V *Koraki nad oblaki: berilo za 4. razred osnovne šole in 5. razred devetletne osnovne šole*, ur. Metka Kordigel, Vida Medved Udovič in Igor Saksida, 31. Mengeš: Izolit.

Kramberger, Taja in Drago B. Rotar. 2006. Govorica, spol in simbolno nasilje. V *Pierre Bourdieu in Loïc Wacquant: Načela za reflektivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*, ur. Taja Kramberger in Drago B. Rotar, 9–37. Koper: Annales.

Kuhar, Roman. 2002. *Diskurzi o homoseksualnosti: primer časopisnega in revialnega poročanja v Sloveniji od 1970 do 2000*. Magistrsko delo. Ljubljana: FDV.

--- 2005. Razkritje homoseksualne identitete. *Družboslovne razprave* 21 (49/50): 119–138.

--- 2006. Manjšine v medijih. Statistična in diskurzivna analiza. V *Mediji za državljane*, ur. Brankica Petković, Sandra Bašić-Hrvatini, Lenart J. Kučič, Iztok Jurančič, Marko Prpič in Roman Kuhar, 119–169. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Lucal, Betsy. 1999. What It Means to be Gendered Me: Life on the Boundaries of a Dichotomous Gender System. *Gender and society* 13 (6): 781 – 797.

Makarovič, Svetlana. 2000. Zajček gre na luno. V *Pozdravljene, besede: berilo za prvi razred osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 20–22. Ljubljana: DZS.

Mlakar, Neja. 2011. Kdo je doma glava družine. V *Besede za vsevede. Učbenik za pouk književnosti v 5. razredu devetletne osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 10. Ljubljana: DZS.

Moore, L. Henrietta. 1994. *A Passion for difference: Essays in Anthropology and Gender*. Cambridge: Polity Press.

Nöstlinger, Christine. 2010. Požvižgamo se na komaričinega kralja. V *Razširi roke: berilo 4. Za četrti razred osnovne šole*, ur. Berta Golob, Mojca Honzak, Metka Kordigel in Igor Saksida, 11. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Paltridge, Brian. 2006. *Discourse Analysis*. London: Continuum International Publishing group.

Pavček, Tone. 2011. Tožba. V *Besede za vsevede. Učbenik za pouk književnosti v 5. razredu devetletne osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 20. Ljubljana: DZS.

--- 2010. Kaj vse je tata. V *Razširi roke: berilo 4. Za četrti razred osnovne šole*, ur. Berta Golob, Mojca Honzak, Metka Kordigel in Igor Saksida, 11. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Renner, Tanja. 2006. Težave s pojmom družine. V *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*, ur. Renner Tanja, Mateja Sedmak, Alenka Švab in Mojca Urek, 13–27. Koper: Annales.

--- 2008a. Goffman: o spolu in spolni razliki. *Dialogi* 44 (10): 41–51.

--- 2008b. Spodleteli projekt? Novo očetovstvo v evropski politični in ekonomski zgodovini. V *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ur. Tanja Renner, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab, 14–33. Ljubljana: FDV.

Renold, Emma. 2001. 'They Won't Let Us Play... Unless You're Going out with One of Them': Girls, Boys and Butler's 'Heterosexual Matrix' in the Primary Years. *British Educational Research Journal* 27 (5): 577–588.

Ruska pravljica. 2003. Medved išče pestunjo. V *Ko pravljice oživijo: berilo za prvi razred devetletne osnovne šole*, ur. Marija Grginič, 83–85. Domžale: Izolit.

Schneider, Beth. 2008. Arguments, Citations, Traces: Richard Foucault and the Problem of Heterosexuality. *Sexualities* (11): 86–93.

Stritar, Josip. 2010. Narobe svet. V *Novi svet iz besed 4: berilo za 4. razred osnovne šole*, ur. Milena Mileva Blažič, Gaja Kos, Drago Meglič, Neža Ritlop in Marjanca Ajša Vižintin, 117. Ljubljana: Rokus Klett.

Squires, Judith. 2009. *Spol v politični teoriji*. Ljubljana: Krtina.

Štampe Žmavc, Bina. 2011. Moja mama pisateljica. V *Besede za vsevede. Učbenik za pouk književnosti v 5. razredu devetletne osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 8–9. Ljubljana: DZS.

Vegri, Saša. 2003. Joj, zakaj sestre živijo? Joj, zakaj bratje živijo? V *Berilo za razvedrilo: berilo za 4. razred osnovne šole in 5. razred devetletne osnovne šole*, ur. Metka Kordigel, Vida Medved Udovič in Igor Saksida, 85. Trzin: Izolit.

Vendramin, Valerija in Renata Šribar. 2010. Spol v raziskovanju: od binarizma in homogenosti h kompleksnosti. *Družboslovne razprave* 26 (64), 25–45.

Vezovnik, Andreja. 2008a. Diskurzi o očetovstvu v slovenskem družinskem tisku 1949 – 2004. V *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ur. Tanja Renner, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab, 124–168. Ljubljana: FDV.

--- 2008b. Kritična diskurzivna analiza v kontekstu sodobnih diskurzivnih teorij. *Družboslovne razprave* 24 (57): 79–97.

--- 2009. *Diskurz*. Ljubljana: FDV.

Vidmar, Janja. 2003. Potovanje groze. V *Berilo za razvedrilo: berilo za 4. razred osnovne šole in 5. razred devetletne osnovne šole*, ur. Metka Kordigel, Vida Medved Udovič in Igor Saksida, 35. Trzin: Izolit.

West, Candace in Don H. Zimmerman. 1987. Doing gender. *Gender and society* 1 (2): 125–151.

Wittig, Monique. 2000. *Eseji*. Ljubljana: ŠKUC.

Zupan, Dim. 2011. Melanholija. V *Besede za vsevede. Učbenik za pouk književnosti v 5. razredu devetletne osnovne šole*, ur. Barbara Hanuš, 59. Ljubljana: DZS.